

Dinî Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler; Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği

(Some Assessments on the Role of the State in Realizing the Religious Services; The Case of Eastern Blacksea Model in the Ottoman Period)

*Necmettin Aygün**

Özet

Dinî hizmetlerin gerçekleşmesinde vakıflar ve bu kuruluşların akarâtı esas kaynaklar olmakla birlikte vakıf personeli ve bu personelin görev yaptığı mahallerde ortaya çıkan masrafların karşılanmasında vakıf gelirlerinin çeşitli sebepler neticesinde yetersiz kaldığı durumlarda mukataalar gibi vakıf dışı devlet kaynakları devreye girerek dinî ve toplumsal hizmetlerin aksamadan yürütülmesi sağlanırdı. Bu nedenle devlet, mukataaların işleyişine engel teşkil eden unsurları ortadan kaldırmada katı bir tutum sergilerdi.

Anahtar kelimeler. Osmanlı devleti, Doğu Karadeniz, vakıf, mukataa, din olgusu

Summary

The main sources of realizing the social and religious services were the foundations and the real estates of them, on the other hand, when the real estates of the foundations were somehow insufficient for paying the expense of the foundations' staff and their working district, non-foundational national sources such as tax farming would step in and enable the realization of social and religious services without any inconvenience. For that reason, state had a strict attitude in abolishing the elements impeding the operation of the tax farming.

Keywords: Ottoman Empire, Eastern Blacksea, foundation, tax farming, fact of religion

Osmanlı devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen uzun süreçte “din” olgusu, devlet katında artan veya azalan; toplum yapısında ise süreklilik gösteren etkisiyle yerini almıştır. Kuruluş devrinde “İslâm dinini dünyaya bâkîm kulma” düşüncesinin; diğer bir deyişle “gazâ” felsefesinin devletin kurulup gelişmesindeki önemi bilinir¹. Kâfirlere karşı mücadele eden Osman Gâzi'nin

* Yrd. Doç. Dr. Akşaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-Aksaray.

(ö.1324), Babaî dervişi Şeyh Edebalı ile bağlantısını konu alan “*rüya motifi*” Osman Gâzi’nin hem İslâm dini ve hem de “*saltanatın Tanrı tarafından verildiği*” ve böylece Osman Bey ve sülâlesinin kutsal olduğu düşüncesi ile alakalıydı². Yaşam şekliyle Babailiği anımsatan Bektaşî tarikatı ve bu tarikattaki hoşgörü Balkan Hıristiyanları arasında Türk-İslâm kültürünün yayılmasında önemli bir etken olarak görüldüğünden, devlete sâdik olan bu tarikat iktidar tarafından desteklenmişti³. İslâm dünyasının en büyük tasavvuf kuramcılarında olan İbnü’l-Arabî felsefesinin Sadreddin Konevî (1207-1274)⁴ ile Türk düşüncesindeki yerini aldığı ve bu sâyede zamanla Sünnî Osmanlı ulemâsı arasında tasavvufî düşüncenin yerleşmeye başladığı bilinir. İbnü’l-Arabî düşüncesi yanı sıra Türkistan düşüncesine sahip ve Konevî ile çağdaş olan Mevlânâ Celâleddin-i Rumî (1207-1273) etkisiyle Mevlevî tarikatı Osmanlı seçkinleri arasında destek bulmuştu⁵. Padişahların, tahta çıkarken Eyüp Camii’nde devrin ünlü şeyhlerinden kılıç kuşanmaları geleneği bir anlamda hükümdarın (:devletin) varlığını tebaa nazarında meşrû hâle getirmek içindi⁶.

Osmanlı padişahlarının kullandıkları unvanlar, dinin devlet ve toplum üzerindeki etkisini gösteren ifadelerle süslüdürler. Yıldırım Bayezid (1389-1402), Selçuklu sultanlarının vârisi olma iddiasıyla Mısır’daki Abbasi İslâm Halifesi’nden, “*Sultanu’r-Rum*” unvanının bir berat ile kendisine tanınmasını talep etmişti. Osmanlı sultanları, İstanbul’u fetheden ve devleti imparatorluğa dönüştüren Fâtih’ten itibaren İslâm’ın gazâ kılıcını kullanma yetkisinin sadece kendilerinde olduğunu düşünmüşlerdir. Fâtih’in (1444-1481) kullandığı unvanlar arasında “*Sultanu’l-Guzat ve’l-Mücabidin*” yer alır. XVI. yüzyılda tasavvuf akımlarının güç kazanmasıyla birlikte dinin etkisi devlet ve toplum nazarında güç kazanmış, devlet idarecilerinin dinî ve cismanî otoriteyi temsil ettikleri inancı kuvvetlenmiştir. Suriye, Mısır ve Hicaz’ı ele geçiren Yavuz Sultan Selim (1512-1520), “*Hâdimü’l-Haremeyni’ş-şerifeyn*”, Kanunî Sultan Süleyman (1520-

¹ Osmanlı devletinin kuruluş devrinde Uç’larda savaşılan Gâzilere ve Ahî Teşkilâtı’na büyük önem atfeden bir çalışma için bakınız Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu* (Çev. Fahriye Arık), İstanbul 1947, 26, 41, 49, 51.

² İlber Ortaylı, “Halil İnalçık İle Söyleşi”, *Cogito* (Osmanlılar Özel Sayısı), İstanbul 1999, 25-40; *Söğüt’ten İstanbul’a* (Haz. Mehmet Öz-Oktay Özel), Ankara 2000 ve Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar Ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2001.

³ Irène Beldiceanu-Steinherr, “Osmanlı Tahrir Defterlerinde Seyyid Ali Sultan: Heterodoks İslâm’ın Trakya’ya Yerleşmesi”, (Çev. Ö. Arıkan-E. Güntekin-T. Altınova), *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, İstanbul 1999, 50-72.

⁴ Ekrem Demirli, “Klasik İslâm Nazariyatı ve Osmanlı Düşüncesi Arasında Selçuklu Köprüsü: Sadreddin Konevî ve Nazarî Tasavvufun Kuruluşu”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16, İstanbul 2004, 7-35.

⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, İstanbul 2004, 194-209.

⁶ Tasavvufî hareketlerin ortaya çıkışı, Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde fetihlere olan katkıları, Rum Abdalları veya Horasan Erenleri diye bilinen bazı mistik grupların savaşçı kimlik kazanmaları, Vahdet-i Vücûd niteliği taşıyan yapılanmaların devlet ile yakınlaşmaları veya çatışmaları gibi konular hakkında bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sâfilik: Kalenderler*, Ankara 1992.

1566) ise “*Halife-i Müslimin*” unvanını kullanmışlardı. İlk dönem Osmanlı padişahları unvanlarına *gâzî* sıfatını eklemeye dikkat ederlerdi⁷. Hac yollarının güvenliğinin sağlanması ve Mekke ile Medine’nin bakımının üstlenilmesi yine dinin devlet ve toplum üzerindeki etkisini gösterir. Yüzyıllarca, Anadolu ve Rumeli’de yer alan bazı vakıflardan toplanan binlerce kuruşun “*Haremeyni’ş-şerifeyn Hazinesine*” aktararak, buradan düzenli olarak Mekke ve Medine’ye gönderilmesi⁸ Osmanlı devletinin İslâm dünyasının en büyüğü olma iddiasının fiiliyattaki yansımalarıdır⁹.

Dinin, devlet ve toplum nazarında destek görmesinin bir diğer nedeni de eğitim ve öğretim faaliyetlerinin genelde ulemâ eliyle gerçekleşmesinden ötürüdür. Bu nedenle, etkisi günümüze kadar uzanan “*öğretene saygı ve sevgi gösterme*” geleneğinin arkasında devlet ve toplumun ulemâ sınıfına gösterdiği himayeci yaklaşım yatar. *Ulemâ*, mahalle imamından, kadı ve şeyhülislâma kadar uzanan bu sınıf aklî ve naklî ilimlerin öğreticileri oldukları gibi İslâm hukukunun yorumcu ve uygulayıcısı da olduklarından özel bir öneme sahiptiler. Benzeri nedenlerle ulemânın başı olan Şeyhülislâm, Fâtih’in Kanunnâmesi’nde Baş Vezir ile aynı mertebede yer almıştır.

Benzer uygulamaların sonucu olarak Hz. Muhammed (sav) soyundan geldiği kabul edilen *Seyyid ve Şerifler* ayrı bir sınıf halinde örgütlenerek halkın ödemesi gereken birçok vergiden muaf tutulmuşlar, tekke ve zâviyeler ile vakıflarda görev yapanların masrafları da genelde devlet gelirlerinden karşılanmıştı. Devletin, dine ve din adamlarına bu derecede önem vermesinin arkasında hiç şüphesiz “*Dünyaya dâba kolay egemen olma ve toplumu dâba rahat idare etme düşüncesi ile saltanatın kutsallığını ve devamını garantiye alma*” felsefesi önemli bir yer tutar. Böylece, Devlet ve toplum üzerindeki etkisi sınırsız olan Şeyhülislâm, ulemâ ve dervişlerin¹⁰ politik etkisinden kurtularak halk nezdinde daha sağlam yer ediniş siyasi arenadaki faaliyetlerde serbestlik elde etmek kolay olacaktı¹¹.

⁷ Bununla birlikte Osmanlı devletinde din ve devlet ilişkileri her zaman uyum içerisinde yürümemiştir, ayrıntısı için bkz. Halil İnalcık, “Padişah”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1964, 495; Ahmet Yaşar Ocak, *Kalenderiler*, 120-137 ve Reşat Öngören, “Osmanlı Padişahları ve Tasavvuf”, *Osmanlı* (Ansiklopedisi), C.4, Ankara 1999, 486-494.

⁸ Doğu Karadeniz’deki en büyük vakıf olan Hâtûniyye Vakfı’nın yıllık gelirinden kalan 30000 akçenin 7000 akçesi vakıf hizmetine sunulurken geriye kalan 23000 akçe kutsal yerlerin bakımı için Haremeyni’ş-şerifeyn Hazinesi’ne aktarılmaktaydı bkz. *Trabzon Şer’iyye Sicilleri, 1897/82a*, kayıt tarihi 03.01.1734.

⁹ Mekke ve Medine ile bazen de Kudüs ve Şam halkına devletin gözetiminde gönderilen para ve eşyaya “*surre*” adı verilmekteydi. Her yıl aksatılmadan yürütülen bu törensel faaliyet için bkz. *Dersaadet’ten Haremeyn’e Surre-i Hümayun* (Haz. Yusuf Çağlar-Salih Gülen), İstanbul 2008 ve Mustafa Güler, “Osmanlı Devleti’nde Haremeyn Vakıfları”, *Türkler* (Ansiklopedisi), C.10, Ankara 2002, 470-482.

¹⁰ Dervişlerin devlet ve toplum üzerindeki etkileri için ayrıca bkz. Halil İnalcık, “Otman Baba ve Fâtih Sultan Mehmed”, *Doğu Batı* (Makaleler I), Ankara 2005, 153.

¹¹ Osmanlı idarecileri fetihlere yaptıkları katkılar nedeniyle derviş ve şeyhlerin zâviye açmalarına müsaade etmişler ve bu zâviyeleri zengin vakıflar ile güçlendirmişlerdir bkz. Ahmet Yaşar Ocak,

Benzer temâyüller neticesinde, padişah ve ailesi ile sadrazam ve vezirler gibi yönetici sınıftan olanlar mal varlıklarını vakfa dönüştürerek hem Allah rızasını kazanmaya ve hem de toplum ile iç içe oldukları mesajını vermeye çalışmışlardır. Kısacası, Osmanlı yaşamında din olgusu ve bu olgunun yaşatılması felsefesi devlet ve toplum nazarında önemli bir yer tutmuş, halkın hükümdâra bağlılığını sağlamak için devlet, dinî imge ve simgeleri yeri geldiğinde sınırsızca kullanmıştır¹².

Coğrafi Keşifler ile bağlantılı olarak Osmanlı devletinin dünya ticaretindeki ağırlıklı konumunu kaybetmesi yanı sıra Amerika'nın keşfiyle birlikte buradan dünyaya yayılan altın ve diğer kıymetli madenlerin yarattığı fiyat artışları Osmanlı ekonomisini ciddi ölçüde sarsmıştı. Yeni fetihler yapılamaması yanı sıra girilen savaşların yarattığı finansman kaybı hazine açıklarını artırırken askerî ve toplumsal yapıyı da derinden etkilemişti. Benzer gelişmeler tarım başta olmak üzere üretim mekanizmalarını alt üst etmiş olduğundan merkezî hazine sürekli açık vermeye başlamış, devlet malî krizlerle uğraşır hâle gelmişti¹³. Yaşanan gelişmeler devletin bütün kurumlarını etkilediği gibi vakıfları; vakıflardan destek gören sosyal hizmetleri de etkilemişti. Vakıf arazilerine hâriçten müdâhalelerin artması, vakıf gelirlerinin düzenli toplanamaması, toplanan gelirlerin (:kiralının) mal ve hizmet fiyatlarının yükselmesi nedeniyle giderleri karşılayacak durumda olmamaları gibi olumsuzluklar vakıf sisteminin işleyişini aksatmıştı¹⁴. Topluma hizmet ederek yevmiyelerini vakıf kuruluşlarından alan hizmetliler sıkıntı yaşamaya başlamışlar, vakıf binaları da bakımsızlıktan yıkılmaya yüz tutar hâle gelmişlerdi. Benzer sebeplerle, XVII. yüzyıldan itibaren ve özellikle de XVIII. yüzyılın bütününde devlet, vakıf çalışanlarına ve vakıf binalarının bakımına merkezî hazineden destek olmaya başlamıştı. Dolayısıyla bu çalışma, Osmanlı devletinde sosyal ve kültürel hizmetlerin ve bir ölçüde de sosyal adaletin önemli basamaklarından biri olan dinî hizmetlerin¹⁵ işleyişine vakıf gelirleri dışında devletin yaptığı katkıları vurgulamak amacıyla ele alınmıştır. Başbakanlık

Kalenderîler, 121.

¹² Osmanlı devleti, idare ettiği kitlelere ideolojisini anlatmak ve kitleleri devlete yaklaştırmak için gezgin zümrelerden olan dervişlerden yararlanmıştı. Devlet, geniş coğrafyasında yaşayan ve farklı etnik kökenlere sahip gruplar ile temasta bulunabilmek için tasavvufî teşkilâtların yaygın örgütlenmesinden yararlanmış; resmi ideolojiye çoğu kez karşı duran bu mistik grupları fıkîh ve hadis temeli üzerinde yeniden şekillendirme gayreti içerisinde de olmuştur bkz. Ekrem Işın, "Osmanlı Döneminde Tasavvufî Hayat", *Osmanlı* (Ansiklopedisi), C.4, Ankara 1999, 451-458.

¹³ Osmanlı devletinde XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yaşanan sosyal ve iktisadî gelişmeler hakkında bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bakış", *Doğu Batı* (Makaleler I), Ankara 2005, 164-196; Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, İstanbul 2008, 245-292; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları I*, İstanbul 2007 ve İlber Ortaylı, "17. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu Vilâyetlerinin Toplumsal Ekonomik Durumu Üzerine", *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, İstanbul 2008, 11-18.

¹⁴ Hâtûniyye Vakfı'na gelir getiren köylere eşkıyaların verdikleri zararlar hakkında bkz. Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, İstanbul 2005, 45-46.

¹⁵ Eğitim-öğretim, yetimlerin bakımı, fakir-fukaranın yedirip içirilmesi ve kütüphâne hizmetleri gibi ilmî ve sosyal faaliyetler, dinî faaliyetlerin kapsamında ele alınmıştır.

Osmanlı Arşivi'nde Bâb-ı Defterî Baş Muhâsebe Trabzon Gümrüğü tasnifinde yer alan 17230 numaralı belge esas alınıp, Trabzon Şer'iyye Sicilleri ve diğer arşiv kayıtlarından da yararlanılarak konu işlenecektir. Konu işlenirken, bölgenin fethinden (1461) XVIII. yüzyıl sonlarına kadar olan dönem merkeze alınacaktır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, bu çalışmanın amacı bölgede yer alan bütün vakıfları tespit etmek; bunların işleyişini, yapısını ve fonksiyonlarını ele almak değildir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan sosyal ve malî sıkıntıların vakıfları da etkilemiş olduğu, dolayısıyla vakıf dışı devlet gelirlerinden dinî ve sosyal hizmetlere devlet desteği yapıldığını vurgulamak esas amaçtır.

Çağdaş medeniyetin temelini oluşturan ve aynı zamanda medeniyetin uygulama sahası açısından en uygun ortamı temsil eden şehirlerin ve daha özelde ise mahallelerin odak noktalarına bakıldığında câmî, kilise veya bunların çevrelerinde yer alan; çeşitli sosyal ve kültürel görevleri yerine getiren müesseseleri görürüz. Bu eserler ve çevresinde gerçekleşen günlük yaşam ise mimarisinden giyim kuşamına, mesken kültüründen iletişim biçimlerine kadar çevresindeki doğal ortamı bir şekilde etkiler ve daha uzun sürede ise biçimlendirir. O hâlde, dinî yaşam sadece ona inananları ilgilendiren bir mesele olmak yanında inananların tebaası oldukları devleti de direkt ilgilendiren önemli bir olgu olarak karşımıza çıkar. Bu olgu genelde vatandaşın gönlünü hayır ve hasenat faaliyetleriyle elde ederek iktidarı sağlama almanın bir başka modeli olarak uygulamada kalsa da “*din/inanç*” olgusu yüzyıllarca toplumlar ve devletlerarası ilişkilerin biçimlenmesinde seçkin yerini korumuştur.

Bilindiği gibi, Osmanlı taşra yaşamında bir takım görevleri yerine getiren hizmetlilere; her seviyedeki memur ve bürokratlara devlet merkezinden yevmiye ödenmez; ilgili masraflar genelde hizmetin mahallinden sağlanırdı. Bu bağlamda topluma ve devlete hizmet etmekle görevli olanlara yevmiye ödemeleri ile bu gibi kişilerin görev mahallerinde zamanla ortaya çıkan ihtiyaçların giderilmesinde tımar, iltizam/malîkâne ve vakıf uygulamalarının önemi bilinir. Bu gelir kaynaklarının ilk ikisi devletin belirlediği kurallar çerçevesinde idare edilirken, vakıflar ise varlıklı kişilerin kaynaklarından beslenir ve yine bu kişilerin vakıf kurarken belirlemiş oldukları kurallar çerçevesinde idare edilirdi.

Osmanlı toplumunda halka hizmet veren yapılar çoğunlukla şahıslar tarafından vakıf kurumu vasıtasıyla hayat bulurdu¹⁶. Bu nedenle dinî, sosyal ve kültürel yaşamın finansmanında vakıflar birincil rol üstlenmişlerdir. Toplumun huzuru sağlanmadıkça bireyin mutluluğunun sürekliliğinden söz etmenin mümkün olamayacağını düşünen vakıf kurucuları, kurdukları vakıflar ile

¹⁶ Vakıf müessesesi hakkında bkz. Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul 1986, 153-172. “...bütün önemli câmîlerde üç hoca vardır ve bunlar câmîi yaptıran kişi tarafından belirlenmiş bir maaş alırlar, zira Türklerde şöyle bir âdet vardır: ahali câmîi için bir şey vermez. Câmînin bakımı için gerekli masrafları, bu câmîi yaptırmış olan üzerine almıştır. Sultan, büyük bir bey veya zengin bir tüccar câmîleri inşâ ettirmiştir...” bkz. *Bir Yeniçerin Hatıratı*, (Çev. Kemal Beydilli), İstanbul 2003, 8-9.

güçsüzü, yetimi ve öksüzü koruyup gözeterek; bireylere eğitim fırsatı sunarak toplumları yaşanabilir bir hayat standardına ulaştırıp böylece hem Allah katında *iyi bir insan* ve hem de toplum nazarında saygı ve sevgi gören biri olmayı hedeflerlerdi. Toplum yararını amaçlayan dinî, kültürel ve sosyal nitelikli yapılar genelde padişahlar, saray mensupları ve diğer varlıklı hayırseverler tarafından yaptırılırdı. Mal varlıkları daha mütevâzı olanların kurdukları vakıflar ise külliye şeklinde olmamakla birlikte birçok medrese, câmî, mescit ve sair binaların giderlerine katkı yaptıklarından önemli bir boşluğu doldurmaktaydılar. Vakıf kurulurken inşâ olunan hayır kurumlarının bakım ve onarımı haricinde buralarda görev yapan personelin ve vakfın diğer masraflarının nerelerden karşılanacağı da önceden belirlenerek vakıf defterine kaydedilirdi¹⁷. Vakıf kurucuları pek çok dükkân, han, hamam ve benzeri gelir getiren akar inşâ ederek buralardan sağlanan gelirleri kurdukları vakfa tahsis ederlerdi. Dolayısıyla, şehrin fizikî görüntüsüne varıncaya değin şehir ekonomisi ile şehir toplumunun bütün unsurları vakıfların faaliyetlerinden etkin biçimde yararlanmaktaydılar.

Trabzon sancağının sınırları Giresun şehrinin batısından başlamakta ve Rize'nin doğusuna kadar uzanmaktaydı. Günümüzde adı geçen coğrafyayı Doğu Karadeniz olarak adlandırmak mümkündür¹⁸. Doğu Karadeniz'de külliye tipi vakıflara örnek olarak Trabzon'da yer alan Hâtûniyye, Sultan Mehmed Han, İskender Paşa ve Müftî Efendi¹⁹ vakıfları ile Giresun'da yer alan Hüdâvendigâr (Sultan Selim) Câmî Vakfı'nı verebiliriz. Ancak, bölgedeki vakıfların ve vakıf eserlerinin hem fizikî ve hem de gelir getirme anlamında Osmanlıya başkentlik yapmış İstanbul, Edirne ve Bursa'daki vakıflar derecesinde zenginliğe sahip olduklarını söylemek zordur²⁰. Bu durum, padişah, vezir ve diğer üst düzey devlet idarecilerinin yüzyıllarca adı geçen şehirlerde yaşamaları ile yakından

¹⁷ Bahaeddin Yediyıldız, Nazif Öztürk, "Oturulabilir Şehir ve Türk Vakıf Sistemi", <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~yyildiz/oturulabilirsehir.htm>. Gerçek mutluluğu elde etmek için üyeleri birbirine yardım eden toplum/millet oluşturmak gerektiği anlayışı, kişinin öldükten sonra arkasından duâ edilmesine vesile olacak bir eser bırakma gayreti kişileri hayır yapmaya sevk eden sebeplerden olduğundan vakıf sistemi süreklilik taşıyan bir kurum olmuştur bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", *Türkler* (Ansiklopedisi), C.10, Ankara 2002, 207.

¹⁸ Sancağın sınırları genelde Giresun, Gümüşhane (Torul, Kürtün), Trabzon ve Rize'yi (Çayeli'ne kadar) kapsamakta olduğundan "Trabzon Sancağı" idarî ayrımı yerine "Doğu Karadeniz" coğrafi ayrımı kullanılmıştır. Trabzon sancağının sınırları için bkz. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002, 26-49 ve Necmettin Aygün, *Trabzon'da Ticaret*, 20-23.

¹⁹ Bu vakıf, Trabzon eski müftüsü Hacı İsmail Efendi adınadır bkz. Necmettin Aygün, *Trabzon'da Ticaret*, 156-57.

²⁰ Fâtih külliyesinin akarı olarak İstanbul ve Galata semtlerinde 4250 dükkân, üç iş hanı, dört hamam, yedi burgaz (köşk), dokuz bahçe ve çevresiyle birlikte bir bütün oluşturan bedesten ve nihayet otuz ev yapılmıştı bkz. Halil İnalçık, *Klasik Çağ*, 148-150. Doğu Karadeniz'deki en büyük vakıflardan birinin gelir getiren dükkân, menzil ve bahçe sayısı yüzü geçmez. Tavaşi Mahmud Ağa Vakfı için bkz. *TŞS, 1861/83b-84a*, 21.10.1694.

ilgilidir. Doğu Karadeniz, tarım ve sanayi gelirleri açısından yeterli olmayıp genelde transit ticaretin nimetlerine bağımlı kaldığından, yerel ayân ve eşrâfın zenginlikleri de bölge ticaretinin bazı zamanlarda artan veya azalan istikrarsız yapısına bağlı kalmıştır. Bu nedenle bölgede varlıkları uzun yıllar devam eden ayân ve eşrâf türeyememiş olduğundan büyük çaplı yatırımlarda bölge ileri gelenlerinin etkisi sınırlı kalmıştır. Ayrıca, Anadolu'nun diğer yerleşimlerine göre bölgenin geç İslâmlaşmaya başlaması yanı sıra sahil ile iç kesimlerde yer alan bazı yerleşimler hariç, bölgedeki yaşam alanlarının şehir kültüründen uzak durmaya gayret gösteren yarı göçebe gruplar ile meskûn olmaları böyle bir sonucun ortaya çıkmasında etkilidir.

Doğu Karadeniz'deki vakıflar genellikle fetihten sonraki (1461) ilk dönemlerde görev alan üst düzey idareciler tarafından kurulmuşlardır. Bu durum, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu siyasî ve iktisadî gelişmişlikle paralellik göstermektedir. Bölgede idarecilik yapanların kurdukları vakıfların devlet mülkünden tahsis edilerek oluşturulan vakıflar (:vakf-ı irsâdî) oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle XVIII. yüzyıl ve sonrasında kurulan vakıflar ise genelde bölge sâkinlerinin mülklerinden tahsis edilerek kurulmuş vakıflar (:vakf-ı sahîh) olduklarından külliye özelliği gösterebilecek yapıya, zenginliğe sahip değillerdir²¹. Bununla birlikte 1520 yılında Trabzon sancağı gelirlerinin neredeyse sekizde birinin, aynı sancak içerisinde yer alan Kürtün kazası gelirlerinin ise altıda birinin vakıflara gitmekte olduğu göz önüne alınırsa²² devletin ve tebaanın vakıf kurmaya ve yaşatmaya olan meyli anlaşılmış olur²³.

Osmanlı devrinde, özellikle de XIX. yüzyıl öncesinde Doğu Karadeniz'de bulunan vakıflar hakkında arşiv kayıtlarından bilgi edinmek mümkündür. Ancak, bölgedeki vakıfların bütünü gösteren bir kaynağın bulunmadığını belirtmek gerekir. XV. yüzyıl sonları ve XVI. yüzyıla ait Tapu Tahrir Defterleri'nde (1486-1583) birçok vakıf ve zâviye ismi geçmekle birlikte bunlar içerisinde Trabzon'da yer alan İmâret-i Hâtûniyye, İskender Paşa, Sultan Mehmed Han²⁴, Hüseyin Ağa, Mahmud Ağa ve Hacı Kasım Mescidi ile

²¹ Benzer şekilde, Osmanlı devleti genelinde yer alan onlarca vakıf üzerinde yapılan araştırmalarda vakıf kurucularının %80-90 oranında devlet idarecileri veya devlet memurları (Askeriler) oldukları görülmüştür bkz. Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas 1998, 29 ve Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Ankara 2003, 160.

²² BOA. TD 387, 761-767.

²³ Benzer şekilde, aynı dönemde Osmanlı devletinde toprakların beşte üçü dirlik sahiplerinin, beşte biri doğrudan padişah hasları adı altında devletin, geriye kalan beşte biri ise vakıf toprakları adı altında vakıfların elindeydi. Bazen vakıfların genel bütçesi devlet bütçesinin neredeyse üçte birine ulaşmaktaydı bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *Vakıf*, 159 ve aynı yazar, *Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış*, 208.

²⁴ Sultan Mehmed Han ve İskender Paşa Vakıfları için bkz. Mehmet Kurnaz, "Trabzon'da (35) Vakfa Ait Notlar", *Trabzon Fetih Yılığ*, Ankara 1994, 76-82, 89-92; Hüseyin Albayrak, *Trabzon Orta Hisâr ve Çevresi*, Ankara 1998, 1-24 ve aynı yazar, *Trabzon İskender Paşa Külliyesi*, Ankara 1998.

Giresun'da yer alan Hüdâvendigâr Câmii²⁵ gibi vakıflar dükkân, han, hamam, bedesten, değirmen, ekilebilir arazi ve çayırıklara sahip olmaları nedeniyle büyük vakıflar arasında yer alırlar. Diğerleri ise Yahya Paşa ve Kasım Bey vakıfları gibi daha çok para işleterek ayakta kalan kredi vakfı özelliği göstermektedirler. XV. yüzyıl sonları ve XVI. yüzyıl başlarında Trabzon haricinde Doğu Karadeniz'de vakıf ve zâviye bulunan yerleşimler Kürtün kazası ile yine bu kazaya bağlı Giresun kasabasıdır. Giresun kasabasında yer alan Hüdâvendigâr (Sultan Selim) Câmii Vakfı, Yakûb Dede Hânedânı Câmii Vakfı, Yağlıdere'de Ahıçukuru (Tekke) köyünde yer alan Hacı Abdullah Halife Tekkesi Vakfı (Vakf-ı Tekye-i Hacı Abdullah bin Kasım Halife) ile Kürtün Beylerinden Melik Ahmed Bey Zâviyesi Vakfı Giresun ve çevresindeki büyük müesseselerdendir²⁶. Aynı dönemde Torul, Arhavi, Hemşin ve Of kazalarında vakıf veya zâviye bulunduğu hakkında bilgi yoktur.

Trabzon Şeri'yye Sicilleri'nin vermiş oldukları bilgiler Tapu Tahrir Defterleri ile benzerlik göstermektedirler. Trabzon'da, XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyılın ortalarına kadar olan süreçte (1565-1656)²⁷ birçoğu yukarıda belirtilen İmâret-i Hâtûniyye²⁸, Sultan Mehmed Han, İskender Paşa, Tavaşi Mahmud Ağa, Hüseyin Ağa, Hacı Kasım, Yahya Paşa, Hızır Bey, Erdoğan Bey, Hayreddin Bey ve Lala Sinan Paşa vakıfları gibi daha çok fethi (1461) takip eden ilk yüzyılda bölgede idarecilik yapanların; Askerîlerin kurdukları büyük vakıflar yanı sıra küçük vakıflar da bulunmaktaydı. Özellikle belirtmek gerekir ki, arazilerini, küçük miktarlardaki sermayelerini²⁹ ve kitaplarını³⁰ vakfa dönüştüren hayırseverlerin sayısı bir hayli yüksektir³¹.

²⁵ Bu câmî ve vakfı hakkında bkz. Mehmet Fatsa, *Giresun Yöresinde Osmanlı Vakıfları ve Vakıf Eserleri*, Giresun 2008, 23-28.

²⁶ 1520 yılında Kürtün kazasına bağlı yerleşimlerde ayrıca, bir câmî vakfı yanı sıra bazı zâviyeler yer almaktaydı: Zâviye-i (...) veledi İsâ, Zâviye-i Yeraşur Şeyh (Tirebolu'nun batısında, Arageriş-Yaraş), Zâviye-i Derviş Murad veledi Derviş Seyyidî (Keşap'a bağlı Tepeköy'de), Zâviye-i Derviş Ali bin Şeyh Hüseyin (Keşap'a bağlı Tepeköy'de). Sekiz köy, yedi mezra ve yedi değirmen isimleri geçen vakıf, tekke ve zâviyeye gelir getirmekteydi. Bu zâviyeler öşür ve avânzdan muaf olup âyendeye ve revendeye hizmetle; padişaha duâ etmekle yükümlüydüler bkz. *BOA. TD 387*, 761-767. Bölgede daha başka tekke ve zâviyeler de bulunmaktadır bkz. Mehmet Fatsa, *Giresun Yöresinde*, 74-184.

²⁷ Kenan İnan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)", *Osmanlı Araştırmaları*, VIII, İstanbul 1998, 161-186.

²⁸ Bölgedeki vakıfların en büyüğü Yavuz Sultan Selim'in annesi adına kurulan İmâret-i Hâtûniyye Vakfı'dır. Bu vakıf, Trabzon'da uzun yıllar sancak beyliği yapan Selim'in padişah olduktan sonra (1512-1520) kurduğu imâret vakfından oluşmaktadır. Doğu Karadeniz'de çarşı-pazar ve iskele gelirleri üzerinden gelir elde eden en önemli vakıf konumundadır bkz. Hüseyin Albayrak, *Trabzon İmâret (Hâtûniyye) Külliyesi*, Ankara 1998, 56.

²⁹ Necmettin Aygün, *Trabzon'da Ticaret*, 52.

³⁰ 1727 yılında, Trabzon ayânından Şatırzâde Mehmet Bey 27 cilt kitabını vakıf haline getirerek Hâtûniyye Vakfı mütevellisine devretmiştir bkz. *TŞS*, 1889/36a.

³¹ Trabzon'da vakıfların yüklendiği görevleri Giresun'da Ahî ekolüne bağlı dervişlerce kurulan zâviyelerin yüklendiğini söylemek mümkündür. Giresun ve çevresindeki zâviyeler Trabzon'daki

Bilindiği gibi, Osmanlı devletinde padişahların tahta çıkışlarında (cülûs) imparatorluk genelinde görevli olan hizmetlilerin beratları yenilenmekte ve yeni beratlar sebep gösterilerek bir miktar akçe talep edilmekteydi. Bu bağlamda II. Ahmed'in vefatı nedeniyle yerine II. Mustafa'nın cülûsu (6 Şubat 1695) ile ilgili olduğu anlaşılan 1695 yılı Mayıs ayına tarihli *erbâb-ı vezâîfîn cülûsiyyeleri için sâdir olan ferman sûretine* göre XVII. yüzyılın sonlarında Doğu Karadeniz'de bulunan vakıfların isimlerini ve aynı vakıflardan yevmiye alan görevlilerin sayısını öğrenmek mümkündür³²:

*Vakf-ı Sultan Mehmed Han, fi yevm 13, kıymet, 390*³³

Vakf-ı Câmî-i Ayasofya, fi yevm 4, kıymet 120

Vakf-ı Câmî-i Ömer Müslüman, fi yevm 5, kıymet 150

Vakf-ı Cemile Hâtûn, fi yevm 4, kıymet 120

Vakf-ı Mahmud Ağa, fi yevm 6, kıymet 180

Vakf-ı Yahya Paşa, fi yevm 5, kıymet 150

Vakf-ı Mescid-i Hüseyin Ağa, fi yevm 4, kıymet 120

Vakf-ı Hüseyin Ağa, fi yevm 9, kıymet 270

*Vakf-ı Mescid-i Hacı Burağî/Buzağî*³⁴, *fi yevm 4, kıymet 120*

Vakf-ı Hâtûniyye, fi yevm 7, kıymet 210

Vakf-ı Tavaşî Mahmud Ağa ve Hacı Mustafa, fi yevm 6, kıymet 180

Vakf-ı Hüseyin Ağa kasaba-i Rize, fi yevm 5, kıymet 150

Vakf-ı Câmî-i Derviş Bek Kürtün, fi yevm 4, kıymet 120

Vakf-ı İskender Paşa, fi yevm 46, kıymet 1380

Vakf-ı Zâviye-i Abdülğanî der-Trabzon, fi yevm 4, kıymet 120

Vakf-ı Hasan Dede, fi yevm 4, kıymet 120

*Vakf-ı Câmî-i Abdullah Çelebi Kürtün, fi yevm 8, kıymet 240*³⁵

vakıflar gibi şehir merkezinde değil büyük bir çoğunlukla kırsalda yer almaktaydılar. Bu durum, Giresun kırsalının fetihten önceki ve sonraki dönemlerde heterodoks İslâm anlayışına sahip Çepni Türkmenleriyle dolmaya başlaması ile ilgilidir. Bölgenin fethi, ana yolların güvenliği ve bakımı yanı sıra bölgedeki Türkmenlerin yerleşik hayata geçerek Sünnileşmelerinde zâviyelerin önemli roller üstlendiği anlaşılmaktadır. Zâviyelerin işlevleri hakkında bkz. Saim Savaş, "Osmanlı Dönemi Zâviyeleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Osmanlı* (Ansiklopedisi), C.4, Ankara 1999, 459-467.

³² TŞS, 1861/74b-1, 14.04.1695.

³³ Vakıftan 13 kişiye, 30 gün üzerinden yevmiye ödenmektedir (30x13=390).

³⁴ Anadolu Selçukluları döneminde Anadolu'da yaşayan tanınmış dervişlerden birinin adı "Buzağü Baba"dır bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Kalenderîler*, 147.

³⁵ Bu vakıf 1520 yılında bir zâviye-tekke vakfıydı: "Vakf-ı Tekye-i Hacı Abdullah bin Kasım Halife". Vakfın, Sultan Bayezid (1481-1512) zamanında faaliyet gösteren bir zâviye olduğu anlaşılmaktadır: "Mezkûr karye Hüdâvendigâr hazretleri Trabzon'da iken (Selim'in Trabzon'da

Vakf-ı Câmî-i Numanlı, fî yevm 4, kıymet 120

Vakf-ı Sinan Paşa, fî yevm 4, kıymet 120

Vakf-ı Yağlıdere Kürtün, fî yevm 4, kıymet 120

Vakf-ı Mesubiheddin Kürtün, fî yevm 5, kıymet 150

Vakf-ı Câmî-i Seyyid Paşa Giresun, fî yevm 5, kıymet 150

Vakf-ı Şeyb (...) Kürtün, fî yevm 4, kıymet 120

Vakf-ı (boşluk) Kürtün, fî yevm 8, kıymet 240

Yekûn vakf 24

Fi Yevm 171

Kıymet 27300 (akçe)³⁶

Vakf-ı Câmî-i Şerif-i Merhûm Hâtûniyye der-Trabzon, fî yevm 739, kıymet 22170³⁷

Tabriren fî Ramazân 25 sene 1106 (09.05.1695).

İlgili kayıttan anlaşılacağı gibi, bölgedeki vakıfların büyük çoğunluğu sancak ve eyalet merkezi olan Trabzon'da yer almaktadır. Trabzon haricinde Kürtün başta olmak üzere Giresun, Yağlıdere ve Rize'de vakıf bulunmaktadır. Hâtûniyye Vakfı 746 kişilik çalışanıyla bölgenin en büyük vakfıdır. Bu vakfı sırasıyla İskender Paşa, Sultan Mehmed Han, iki kez kayda giren (Tavaşi) Mahmud Ağa³⁸, Hüseyin Ağa ve Kürtün'de yer alan iki vakıf; Abdullah Çelebi Câmîi ve ismi yazılı olmayan diğer bir vakıf takip etmektedir. Yukarıda adı

şehzâde olduğu zaman 1487-1510) mezbûr Hacı Abdullah Halife'nin zâviyesine tayin idüp merhûm Sultan Bayezid Han'dan hükm-i şerif aliverilüp hükm-i âli mucbinece defter-i cedid-i Sultanî'ye kayd olundu ki öşr ve rusûm virmeyüp ve avâriz teklif olunmıya âyendeye ve revendeye hizmet idüp padişah-ı âlem penahın devam-ı devletine iştigal göstere" bkz. *BOA. TD 387*, 762 ve Mehmet Fatsa, *Giresun Yöresinde*, 74-93.

³⁶ Bir aylık yevmiye, 171 kişix30 akçe=5130 akçe, (5130 akçe+Hâtûniye Vakfı'na ait 22170 akçe=27360 akçe).

³⁷ 739 kişix30 gün=22170 akçedir.

³⁸ Bu vakıf, 1515 yılında "Kapı Ağası Merhûm Mahmud Ağa Vakfı" ismiyle kayıtlarda yer almıştır. 1554 yılında ise "Tabakhâne Mescid-i Mahmud Ağa Mahallesi" adında bir mahalle kayıtlarda yer almaktadır. Mahalle adı geçen mescit çevresinde zamanla büyüyerek ortaya çıkmıştır. Bu mescidin XVII. yüzyıl başlarında tamir edilerek câmî haline dönüştürülen Tabakhâne Câmîi olduğu bilinmektedir. Trabzon idarecileri arasında ismi geçmemekle birlikte Sultan Selim'e Trabzon ihtisâblığının ilhâk edilmesiyle ilgili bir kayıta: "Mahmud an-bevvâb-ı köhne-i dergâh-ı âli" ifadesinin geçmesi ve ilgili kaydın (1497-1500) tarihleri arasını içermesi nedeniyle (Hanefi Bostan, *Trabzon Sancağında*, 53), adı geçen dergâh-ı âli eski kapıcısı Mahmud Ağa ile Kapı Ağası Merhûm Mahmud Ağa aynı kişi olmalıdır. Mahmud Ağa'nın bir unvanı da Tavaşi (:hadım) olduğundan bu kişinin saray kökenli Hadım Ağası olduğu anlaşılmaktadır (*TŞS, 1861/83b-84a*). Bu mescidi Mahmud Ağa'nın inşâ ettiği kayıtlarda geçmektedir: "Medine-i Trabzon mahallâtından Debbağhâne mahallesinde vâkı' Merhûm Tavaşi Mahmud Ağanın binâ eylediği câmî-i şerife vakf eylediği hemmâm ve dekâkin ve değirmen ve zeytun eşcarının ber-vech-i hasbî (Allah rızası için) mütevellisi olan..." (Ekim 1694) bkz. *TŞS, 1861/101a-1*.

geçen vakıfların büyük bir çoğunluğunun bölgenin fethini takip eden ilk yüzyılda kurulan vakıflar olmaları anlamlıdır. Bahsi geçen kayıttan anlaşıldığına göre yukarıdaki vakıf listesi bir câmi veya mescidi finanse eden veya maaşlı hizmetlileri olan vakıfların listesidir. Bu listede, kitaplarını ve fındık bahçelerini vakfeden insanların vakıfları bulunmadığı gibi, para vakıflarının da isimleri yer almamaktadır. Oysa para vakıflarının da gelir ve giderleri ile benzer işlerini takip eden mütevelliler veya nâzırlar bulunmaktaydı³⁹. Bahsi geçen belgenin Doğu Karadeniz'deki tüm vakıfları kapsamadığını gösteren en iyi kanıtlardan biri yukarıdaki belgenin tarihinden en az on yıl öncesinden beri Trabzon'da faaliyet gösteren Musa Paşa (Mescidi) Vakfı'nın adı geçen listede yer almamasıdır. Musa Paşa Vakfı'nın pek çok dükkândan oluşan akarâtına bakıldığında bu vakfın Doğu Karadeniz'in büyük birkaç vakfından biri olduğu ve onlarca kişinin geçimini buradan sağladığı görülür⁴⁰. Doğu Karadeniz'deki vakıflar hakkında verilen bu malumattan sonra vakıf dışı devlet kaynaklarından dinî ve sosyal faaliyetlere olan desteği vurgulamaya geçebiliriz.

Vakıflarla ilgili kayıtlar özellikle tamirat ve benzeri masrafların vakıfların kendi gelirlerinden sağlandığını gösterirler⁴¹. Aynı vakıfların müderris, imam, müezzin, kayyım gibi hizmetli masraflarının ise hem vakıflardan ve hem de vakıf dışı kaynaklardan karşılandığı görülmektedir ki, bu açıdan fetihten itibaren bölgenin en önemli geliri olan *Trabzon İskelesi Ve Tevâbi'-i Gümrük Mukata'ası* vakıf dışı ödemeleri yapan en önemli devlet birimi/geliri olarak karşımıza çıkar. Trabzon Gümrük Mukataası'nın ne zamandan beri bölgedeki vakıfları finanse ettiği hakkında şimdilik bilgi sahibi olmasak da, fiyat artışları ve Celâli karışıklıklarının yoğun bir şekilde yaşandığı XVII. yüzyıl ile birlikte vakıf hizmetlerine merkezî hazineden tahsisin başladığı düşünülebilir⁴². XVII ve XVIII. yüzyıllarda hem Gümrük Mukataası ve hem de Doğu Karadeniz'de hatırı sayılır bir sanayi sektörü hâline gelen keten bezi üretimi ve bu üretimi vergilendiren Keten Bezi Mukataası vakıfların finansmanına destek olmuşlardır.

Espiye'den Gönnye'ye kadar olan coğrafyada yer alan irili ufaklı iskeleleri vergilendiren Trabzon İskelesi Gümrük Mukataası'nı işletmek üzere Malikâne Mutasarrıflarından ihale ile alan mültezimler, malikâne sahibine yapmış oldukları

³⁹ Erdoğan Bey Vakfı için bkz. R. C. Jennings, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon", *Journal of the Economic and Social History of the Orient/JESHO*, XXXIII, Lieden, 1990, 293.

⁴⁰ *TŞS, 1861/15a-2*, 24.05.1695 ve *TŞS, 1864/103a-1*. Trabzon sancakbeylerinden biri Musa Bey'dir ve 8 Aralık 1552 ile 17 Ocak 1553 tarihleri arasında Trabzon sancakbeyliği yapmıştır bkz. Hanefi Bostan, *Trabzon Sancağında*, 62.

⁴¹ Musa Paşa Vakfı'nın on yılı aşkın geliri olan 108204 akçeden (:908 kuruştan), 100094 akçesi vakıf akarâtı olan dükkân ve benzeri binaların aynı zaman dilimi içerisindeki bakımı ile vazifelilerin aylıklarına harcandıktan sonra geriye sadece 8100 akçe kalmıştır bkz. *TŞS, 1864/103a-1*. Vakıfların gelir ve giderlerine dayalı benzer örnekler için bkz. R. C. Jennings, *Pious Foundations*, 271-336 ve Hanefi Bostan, *Trabzon Sancağında*, 396-403.

⁴² Şevket Pamuk, "Osmanlılarda Para ve Enflasyon", *Cogito* (Dergisi) 19, İstanbul 1999, 179-189.

gümrüğün ihalesinden kaynaklanan ödemeler haricinde eskiden beri alışlagelen ve hazineye veya mahallindeki bazı vazife sahiplerine karşı çeşitli nakdî ödemeleri de yerine getirmek zorundaydılar. Mukataa adına yapılan ve *mu'tad* olan; her yıl düzenli bir şekilde devam eden bu türdeki ödemeler *mesârif* yani masraflar adı altında Hazine Defterleri'ne kayıt edilmekteydiler. Trabzon gümrükçülerinin masrafları içerisinde "*vezâif*" alt başlığı altında yer alan bu türdeki masraflar, Trabzon şehri başta olmak üzere Doğu Karadeniz'de yer alan birçok mescit, medrese ve câmide hizmet veren vazifelilerin yevmiyeleri ve görev yapılan mekânın masraflarıyla ilgilidirler.

Dine ve topluma hizmet eden kurumlar faaliyetlerine devam ederlerken pek çok sıkıntı ile karşı karşıya kalmaktaydılar⁴³. Trabzon Yeni Cuma Câmii imamı olan Ahmet 1796 yılında Dîvân'a arzuhâl sunarak, Trabzon Gümrüğü'nden kendisine verilmesi gereken 24000 akçenin (:200 kuruşun) hâlen ödenmediğini dile getirmekteydi⁴⁴. Aynı arzuhâlde, Trabzon gümrüğü gelirlerinden ödenen yıllık 24000 akçenin 6000 akçesinin Câmî-i Atîk'in zeytinyağı gideri, 4000 akçesinin kendisinin görevli olduğu Yeni Cuma Câmii'nin zeytin yağı gideri, 3000 akçesinin dahi aynı câminin hasır gideri, 3000 akçesinin Ayasofya Câmii'nin zeytinyağı ile hasır gideri ve 8000 akçesinin dahi imam ve hatip için kurban gideri olduğu ifade edilmekteydi. 1757 yılına ait başka bir vesikada ise yevmiyeleri Trabzon Gümrük Mukataası gelirlerinden verilmek üzere günlük üç akçe vazife ile Trabzon'da Muhiddin Mescidi'nde imam olan Mahmud Halife ile günlük iki akçeye aynı câmide müezzin olan Mehmed Halife'ye göreve başlamaları gerektiğini bildiren padişah beratının verildiği yer almaktaydı⁴⁵. Trabzon Pazarkapı Câmii'nde günlük üç akçe ile imam olan Hâfız Hüseyin 1778 yılında vefat edince yerine Hacı Ali geçmişti. Hacı Ali'nin yevmiyesinin de diğerleri gibi Trabzon Gümrük Mukataası'ndan karşılanacağı aynı kayıta yer almaktadır⁴⁶. Arşiv kayıtlarında, Trabzon'daki Fâtih Sultan Mehmed Han Camii'nin yıllık zeytinyağı ve hasır gideri olan 18000 akçenin her yıl gümrük mukataası tarafından ödendiği görülmektedir⁴⁷. Bahse konu olan câmiler yanı sıra, Trabzon'daki Hâtûniyye ve Erdoğdu câmilerinin bazı giderlerinin de Gümrük Mukataası tarafından karşılandığı anlaşılmaktadır⁴⁸. Fetihden beri devam eden bir geleneğin sonucu olarak Defter-i Hâkânî'de Karabaş Mescidi; halk arasında ise Bâb-ı Bâzâr Mescidi olarak bilinen mescitte

⁴³ Trabzon'da Ortahisar'da yer alan Sultan Mehmed Han'ın binâ eylediği Câmî-i Kebir'in cemâati ile şehirde sâkin ulemâ ve sulehâ mahkemeye varıp, vakf-ı mezbûrun yevmî on akçe vazife ile mütevellisi olan İbrahim Halife'nin yirmi seneden mütecâviz vakfa hizmet ettiğini ancak, vakfın geliri killet ve vazife-i tevliyyete müsâade olmaması nedeniyle vazifesinden bir akçesinin dahi verilmediğini, bu nedenle vazifesi mukâbelesinde medine-i mezbûre iskelesi malından vazife ta'yin olunması talebinde bulunmuşlardı bkz. *TŞS, 1861/122a-2*, 13.05.1694.

⁴⁴ *TŞS, 1946/32b*.

⁴⁵ *TŞS, 1926/30b*.

⁴⁶ *TŞS, 1936/60b*.

⁴⁷ *BOA. MAD, 10162, 10223/92, 10243/109* ve *BOA. Cevdet-Mâlîyye, 19991*.

⁴⁸ *TŞS, 1919/32b* ve *1919/3a*.

imamlık yapanların aylıkları da *gedik tımarı* adı altında tımar (tarım arazileri) gelirlerinden karşılanmaktaydı⁴⁹.

Trabzon'daki câmi ve mescitlerde olduğu gibi günümüzde Abhazya Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti olan ve Osmanlı devrinde Doğu Karadeniz'in en metin kalelerinden biri sayılan Sohum kalesinde yer alan câminin masrafları Trabzon İskelesi Gümrük Mukataası yanı sıra Trabzon Ketten Bezi Mukataası gelirlerinden karşılanmaktaydı. 1754 yılına tarihli bir belgede, günlük otuz akçe yevmiyesi Trabzon gümrük gelirlerinden karşılanmak üzere Sohum Kalesi Câmi'nde imam olan Hâfız İbrahim'in vefat ettiği, yerine küçük oğlu Ahmed Halife'nin geçmesi için Sohum Muhafızı Süleyman Bey'in Dîvân'a arzuhâl sunduğu kayıtlıdır⁵⁰. Trabzon ve Sohum'daki câmiler haricinde Giresun'daki Sultan Selim Han Câmi'-i Şerif'inde imam ve hatiplik görevini yürütenlere yevmiyeleri olan dört akçe yine Trabzon Gümrüğü'nden ödenmekteydi⁵¹.

Çalışmamıza esin kaynağı olan arşiv kaydı ise 1755 yılına ait olup, Trabzon İskelesi Gümrük Mukataası'ndan; vakıf dışı bir devlet biriminden topluma hizmet edenlere yapılan ödemeleri göstermektedir. Bahse konu olan arşiv belgesinden, Trabzon Gümrüğü'nden yevmiye alan görevlilerin isimlerini, vazife yaptıkları mahalleri ve yevmiye miktarlarını takip etmek mümkündür. "*Berây-i vazîfe-i hademe-i mezkeûr 'an mâl-ı mukâta'a-i gümrük-i iskele-i Trabzon...*" ifadesiyle başlayan ve iki büyük sayfadan oluşan kayıta; "*duâğıyân, en'âmân, devirbân, devirbân-ı nısf, sâkâ, mü'ezzin, ferrâş, hâfız, kayyum, hâfız-ı kütüb, kebir kayyum, sıracı ve çirâğdâr, buhurî, imâm, şeyh, aşurbân, mütevellî, mu'arrif, yâsinbân, ser-mahfil, salâhbân, na'atbân, çirâğî, hatîb, ders-i 'âmm, ulemâ, vâ'iz, tâlib-i 'ilm, müderris ve nısf müderris*" gibi hizmetliler gümrükten yevmiye almaktaydılar⁵².

Bahsi geçen belgedeki hizmetlilerin görev yaptıkları mahaller ise Abdullah Çelebi Mescidi, Ali Hoca Mescidi veya Ali Hoca Câmi, Amasya Câmi, Ayasofya Câmi, Bâlâ-i Kal'a Câmi, Eytâm-ı Hâtûniyye (:Hâtûniye Yetimhânesi), Hacı Kasım Câmi, Câmi'-i şerif-i kenar-ı Trabzon⁵³, Hâtûniyye Câmi, İskender Ağa Câmi, Karabaş Mescidi, Kasımpaşa Mescidi, Mescid-i Kebir, Muhyiddin Mescidi, Ortahisar'daki Fatih Sultan Mehmed Han Câmi (:Câmi'-i Şerif-i Fethiyye), Pazarkapı Câmi, Saray Mescidi, Sarmaşık Mescidi, Sultan Mehmed Han Medresesi, Tekfur Çayırı Câmi, Yukarıkale kapısında Sultan Mehmed Han Câmi(?) ve Zağnos Kapısı Mescidi'nden oluşmaktaydı⁵⁴. Bu belgede yer alan dinî ve sosyal yapılar haricinde daha önce bahse konu olan

⁴⁹ BOA. TAD 1, 63/1.

⁵⁰ TŞS, 1947/64 ve ayrıca bkz. Necmettin Aygün, *Trabzon'da Ticaret*, 339.

⁵¹ TŞS, 1918/8b.

⁵² BOA. D.BŞMTZG 17230, bkz. EK 1. Vakıf hizmetlileri ve vakıf ıstılahları hakkında bkz. Bahaeddin Yediylidiz, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, 361-382.

⁵³ Bu Câmi, Yeni Cuma Câmi veya Çömlekçi'deki Ayafilbo Kudretayn Câmi'nden biri olabilir bkz. Mehmet Kurnaz, *Trabzon'da (35) Vakıfa Ait Notlar*, 94-96.

⁵⁴ Bkz. EK 1.

Yeni Cuma Câmii, Erdoğdu Câmii, Sohüm'da yer alan Sohüm Kalesi Câmii ve Giresun'daki Sultan Selim Han Câmii de bu yapılara eklendiğinde yirmi kadar dinî ve sosyal yapının ve bu yapılarda hizmet veren müderris, imam, hatip ve müezzin gibi hizmetlilerin Trabzon Gümrük Mukataası'ndan sağlanan gelirler sayesinde geçindikleri söylenebilir⁵⁵. Yukarıdaki kayda göre doksan altı görevli hane reisinin; aileleriyle birlikte ise yaklaşık beş yüz kişinin Trabzon Gümrüğü'nden yararlandığı ortaya çıkar. Bu nedenle, Trabzon Gümrük Mukataası'nı yalnız Trabzon ve çevresindeki iskelelerde gerçekleşen ticarî etkinlikleri vergilendirmekle meşgul olan malî ve iktisadî bir devlet kurumu olarak görmemek gerekir. Trabzon Gümrük Mukataası aynı zamanda Trabzon, Giresun ve Sohüm Kalesi'nde yer alan birçok dinî ve sosyal müesseseyi finanse eden çok yönlü bir devlet kurumu olarak kendini göstermektedir.

Veşâif adı altında gümrük mukataasından yapılan bu türdeki ödemeler bir hayli yekûn tutmaktaydı. 1718 yılı sonlarına ait bir kayıta 92 kişiden oluşan dinî vazifelilere gümrük tarafından 137910 akçe ödeme yapılmıştı⁵⁶. 1742 yılında ise Trabzon'daki Fâtih Sultan Mehmed Han Câmii ve diğer bazı câmiler ile Sohüm kalesindeki câmide görevli olanlar için 157347 akçe (:1312 kuruş) ödeme yapılmıştı⁵⁷. Yukarıda ele alınan ve XVIII. yüzyılın ortalarına tarihli olan listede yer alan yaklaşık 96 görevliye ise 126167 akçe yıllık yevmiye ödenmişti⁵⁸. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla vazife sahiplerine ödenen aylıklar aydan aya değil, 354 gün temel alınarak yılda bir kez ödenmekteydi. 1752 yılına ait başka bir kayıta ise 109 nefer dinî vazifelinin gümrükten aylık aldığı görülmektedir⁵⁹. Aynı kayıta, 1752 yılında Trabzon Gümrük Mukataası'nın toplam masrafları olan 357114 akçenin 177114 akçesi, yani yaklaşık yarısı dinî ve sosyal hizmetlere tahsis edilmişti. Benzer şekilde, gümrükten 1799'da 134409 akçe, 1802'de ise tüm masrafların yaklaşık 1/4'i olan 165745 akçe adı geçen vazifelilere ödenmişti⁶⁰.

Trabzon ve Sohüm'da bulunan bazı câmi ve mescitlerin, tamiratları da dâhil olmak üzere⁶¹ birçok ihtiyacı yine Trabzon Gümrük Mukataası'ndan sağlanmaktaydı. Zeytinyağı, hasır ve mum gibi ihtiyaçlar bu masrafların başında gelmekteydi. Şüphesiz, Trabzon gümrüğünün masrafları sadece dinî ve sosyal hizmetler için değildi, kendi çalışanlarının masrafları da söz konusuydu.

⁵⁵ İlgili belgede, isimlere eklenen *biraderes* ve *veledes* gibi tanımlamalara göre vazifelilerin çoğunlukla birbirleriyle akraba oldukları görülmektedir. Unan, ilmiye zümresinin özellikle Fâtih devrinden itibaren kendi içine kapandığını ve husûsî iltimâsa mazhar birçok yeni ulemâ ailesinin *tansiyе zînciri* sayesinde ortaya çıktığını belirtir bkz. Fahri Unan, "Osmanlı Medreselerinde Ulemânın Sosyal Tabanı ve Bunun İlmî Verim Üzerindeki Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler", *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C.III, Ankara 1999, 672.

⁵⁶ *BO.A. MAD, 10162.*

⁵⁷ *BO.A. MAD,10185.*

⁵⁸ Bkz. *EK 1.*

⁵⁹ *BO.A. Cevdet-Mâlîyye, 19991.*

⁶⁰ *BO.A. MAD, 10243, 109 ve BO.A. D.BŞMİCH, 19364.*

⁶¹ *BO.A. Cevdet-Mâlîyye, 19991.*

Trabzon Gümrük Mukataası'nda görev yapan kâtip ve diğer çalışanların masrafları *mevâcibân-ı gümrükân-ı Trabzon* adı altında gümrüğün yıllık gelirinin neredeyse 1/4'ini oluşturuyor olması⁶²; devlet gelirlerinden sadece padişah kullarının yararlanmadığını gösterir. Hamalından kayıkçısına, kantarcısından dellâlına kadar yerel eşrâf ve ayânın korumasındaki onlarca insan Trabzon İskelesi Mukataası'nda olduğu gibi devlet gelirlerinden nasiplenmekteydi. Bütün bu veriler hesaba katıldığında, Osmanlı devletinin mukataalardan dolayı alacaklarını tahsil etmedeki katı tutumunun arkasındaki gerçekler daha iyi anlaşılabilir olur. Çünkü mukataalar askerî masraflar yanı sıra taşrada yaşayan önemli bir kesimin geçim kaynağı olduğundan mukataaların kontrolü ve idaresi devlet için her zaman öncelikli konulardan olmuştur. Bu açıdan, devletin mukataalar üzerinde kurmuş olduğu kontrol mekanizması hakkında birkaç örnek vermek konunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Mukataaları işletmek üzere ihale ile alanlar devlete gerekli olan ödemeleri yapmamaları durumunda devletin takibine uğramaktaydılar. Trabzon Gümrük Mukataası'nı 1704 yılından itibaren uzun yıllar işleten Feyzullah Efendi ve Ali Ağa, gümrüğün *muaccesi*⁶³ için İstanbul'da Tersane Emîni Hüseyin'den borç para almışlardı. Borç olarak verilen bu para Tophâne-i Âmire masrafları için gelir olarak kaydedildiğinden dolayı⁶⁴; alacağının ödenmediğini gören Tersane Emîni Trabzon gümrükçülerini İstanbul'da mahkemeye çıkartmıştı⁶⁵. Ancak, Tersane Emîni tüm çabalara rağmen Trabzon gümrükçülerinden alacağını bir türlü tahsil edemediğinden gümrükçülerin borçlarını ödemediği *edâda tekâsül* ettikleri, yani gevşeklik gösterdikleri anlaşılabilir daha önce verdikleri hüccet gereğince zimmetlerinde kalan akçe tamamen ödeninceye kadar gümrüğün Tersane Emîni'nin adamına zapt ettirilmesi ve gümrüğün hesaplarının görülmesi için kâtipin defteriyle İstanbul'a çağırılmasına karar verilmişti⁶⁶.

Devlete olan yükümlülüklerini yerine getirmeyen işletmecilerin mallarına el konulmaktaydı. Bu açıdan, 1719 yılından 1726 yılına kadar Trabzon iskelesini çeşitli aralıklarla yaklaşık altı yıl işleten Gümrük Emîni Ömer Ağanın durumu iyi bir örnektir⁶⁷. 1726 yılında vefatıyla birlikte Ömer Ağanın, Trabzon İskele Gümrüğü adına altı yılda 2,585000 akçe, 1724 yılı Trabzon Cizyesi'nden 3,661000 akçe; toplamda ise 6,246000 akçe (:yaklaşık 50 bin kuruş) devlete borçlu olduğu Baş Muhâsebe ve Cizye Defterleri'nden anlaşılınca Trabzon, Rize ve o havalilerde olan bütün emlak ve alacaklarına devlet adına el konulması kararlaştırılmıştı⁶⁸.

⁶² Necmettin Aygün, *Trabzon'da Ticaret*, 332.

⁶³ Muaccele: gümrüğü işletmek üzere alanların devlete ödedikleri peşin miktarı ifade eder.

⁶⁴ *BOA. MAD*, 10306, 70.

⁶⁵ *TŞS*, 1868/47b, 01.09.1704.

⁶⁶ Necmettin Aygün, *Trabzon'da Ticaret*, 315-316.

⁶⁷ Necmettin Aygün, *Trabzon'da Ticaret*, 327.

⁶⁸ *TŞS*, 1885/75/127b, 16 Haziran 1726.

Benzer şekilde, Valiler de devlet adına birçok gelirin vergisini topladıklarından çeşitli durumlarda takibe uğramaktaydılar. Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer'in âkıbeti konumuz açısından önemlidir. 1741 yılında Trabzon valiliğine atanıp sonraları Van muhafızı iken idam edilen Vali Ömer ile ilgili arşiv kayıtlarına bakıldığında; gerek kendisinin ve gerekse kardeşinin devlete zamanında ödenmesi gereken binlerce kuruşu ödemeyip ellerinde tutarak vakit geçirdikleri ve halktan toplanan ancak devlete aktarılmayan bu sermaye ile Giresun, Trabzon ve Gümüşhâne gibi mahallerde mal-mülk edinerek veya devlet malikânelerini ihale ile alarak servet edindikleri görülmektedir⁶⁹. Celb-i mâl sevdası nedeniyle ortaya çıkan kanuna aykırı hareketlerin İstanbul'a ihbar edilmesi ise valinin idamına ve mallarının müsâderesine yol açmıştır.

Devletin mukataaları üzerindeki bu derecede tavizsiz davranışının arkasında şüphesiz gerek İran yönünde ve gerekse diğer cephelerde yapılan savaşlar nedeniyle ortaya çıkan sermaye ihtiyacı büyük etkindir. Üçüncüoğlu'nun devlet tarafından el konulan mallarının Trabzon çarşısında müzayede ile satılıp nakit paraya çevrilerek doğrudan İran sınırında savaşmakta olan Erzurum Seraskeri'ne tesliminin emredilmesi, devletin mukataalarına ve diğer gelir kalemlerine, özellikle de XVIII. yüzyılda ne derecede ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Devlet, bu gibi vesilelerle sahip olduğu gelirleri işletenlere müdahale ederken yalnızca kendi malî dayanağını güvenceye alma kaygısıyla hareket etmiyor; aynı zamanda tebaanın koruyucusu ve *niẓâm-ı âlemin* sürdürücüsü olarak ideolojik işlevini de yerine getirerek mukataalardan ve diğer devlet gelirlerinden geçinen binlerce çalışanın geleceğini de sağlama almış oluyordu.

Sonuç

Bu çalışmada ilk olarak Doğu Karadeniz'deki vakıflar hakkında bilgi verilmiş, daha sonra vakıf dışı kaynakların dinî ve sosyal hizmetler ile olan bağlantısı vurgulandıktan sonra mukataalar üzerinde devletin göstermiş olduğu katı denetimin ardında yatan gerçekler gösterilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmayla iki önemli sonucun anlaşıldığı kanısındayız. Bunlardan ilki vakıf sistemi ve bu sistem sayesinde yerine getirilen toplumsal hizmetlerin tartışma götürmeyen önemi, diğeri ise vakıf sistemi yoluyla işlev gören hizmetlerin çeşitli sebeplerle kesintiye uğramaları durumunda merkezî hazine gelirlerinden olan mukataaların devreye girerek toplumun ihtiyaçlarının kesintiye uğramadan karşılanmasına çalışılmasıdır. Bu iki önemli olguya göre en nihayetinde şunları ifade etmek mümkündür; Osmanlı devletinde önemli bir değer olan din, günlük yaşamın belirleyici öğelerinden biri olduğu gibi devlet açısından da iktidarın onaylanması

⁶⁹ TSS, 1907/48b.

için bir meşrûiyet aracı olduğundan din ile devletin gelenekselleşmiş bir ortaklığı söz konusudur. Osmanlı dünyasında yönetenler için *din* olgusu, halka iktidarı (:saltanatı) anlatmanın ve halkı iktidara yaklaştırmanın en iyi vasıtalarından biri olmuştur. Bu amaçla, Osmanlı devletinin ilk dönemlerde Alpler, Abdallar ve Dervişler devletin himâyesine mazhar olmuşlar; halk üzerinde etkili olan bu zümrelere çeşitli görevler ve tımarlar verilerek onların etkileri kırılmaya ve böylece saltanatın ve dolayısıyla devletin devamlılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşımın bir uzantısı olarak vakıf, zâviye ve tekkeler devlet idarecileri tarafından genelde desteklenmiş; ilgili zümrelere sevgi, saygı ve kaygıdan kaynaklanan bu destek aynı hissiyat haricinde Allah rızasını kazanma yolunda vakıf kurma geleneğine dönüşmüştür. Vakıfların dinî ve kültürel yaşam üzerindeki katkıları sınırsız olmakla birlikte vakıf akarâtının topluma hizmette yetersiz kaldığı durumlarda; Trabzon İskelesi Gümrük Mukataası örneğinde olduğu gibi vakıf dışı devlet gelirleri devreye girerek topluma hizmetin aksamadan devam etmesi sağlanmıştır. Bu nedenle, mukataaların idaresi devletin üzerinde durduğu başka bir önemli konu olmuştur.

Osmanlı devleti kuruluşundan itibaren sahip olduğu gelirlerini idare etmede ustaca manevralar izlemiştir. Ayakta kalmak ve *ebed müddet* olmanın gelirlerin tek bir elde değil de devlete hizmet eden *kullar* ve yine devlete yararlılık gösteren *ayân ve eşrâf* ile paylaşılarak gerçekleşeceğini bilen ve uygulayan Devlet⁷⁰, gelirlerini gerek mülk olarak ve gerekse diğer şekillerde halkına bölüştürmüş; gelirleri üzerindeki kontrolü ise taşrada kurmuş olduğu askerî ve adli iki başlı sistem ile sürekli denetleyerek kendinde tutmuştur. Böylece, toplumda etkin olan asker, derviş, ulemâ ve eşrâf gibi grupların devlete olan bağlılıkları sağlanarak toplumsal refahın ve adaletin devamlılığı dengede tutulmaya çalışılmıştır. Gümrükteki kâtip ve bekçiden madendeki oduncu ve kömürcüye; imam ve hatipten iskeledeki hamal ve kayıkçıya kadar pek çok insan devlet gelirleri sayesinde yaşamlarını devam ettirmekte olduklarından⁷¹ Devlet, gelirleri ile etkin gruplar arasındaki ilişkiyi dengede tutmak için yeri geldiğinde *müsadere* ve *tertib-i ceza* gibi caydırıcı güç unsurlarını kullanarak varlığını hissettirmiş; gelirlerinin kontrolünde ortaya çıkan kanuna aykırı hareketlere gözünü kırpmadan cevap vermesini bilerek kendisinin ve toplumun hayatî ihtiyaçlarını karşılamasını bilmiştir.

⁷⁰ XIV. yüzyılda İbn-i Haldun, şehirlerde yaşayan burjuva sınıfının desteğini alamayan hükümetlerin/devletlerin uzun süreli hayatta kalamayacaklarını ifade etmiştir bkz. Yves Lacoste, *Tarih Biliminin Doğuşu İbn-i Haldun* (Çev. M. Sert), İstanbul 2002 ve Ali Pekcan, “İhtiyaç Kavramı ve İbn Haldun’un ‘Umran Teorisi’ne Etkileri”, *İslâmî Araştırmalar*, 16/4, Ankara 2003, 524-532.

⁷¹ Mukataaları ihale ile alan üst düzey devlet memurları genelde İstanbul’da yaşayıp mukataanın işletmesini mahallindeki ayân ve eşrâfa yeniden ihaleyle verdiklerinden; mukataalar üzerinden ilkin devlet, sonra malikâneci, daha sonra mültezim ve mültezim denetimindeki onlarca insanın yararlanması söz konusudur bkz. Necmettin Aygün, *Trabzon’da Ticaret*, 325, 360-366.

KAYNAKÇA**A-Arşiv Kayıtları**

a-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD) 10162; 10185; 10223, s.92; 10243, s.109; 10306, s.70.

Bâb-ı Defteri Baş Muhâsebe-Trabzon Gümrüğü (D.BŞMTZG) 17230.

Cevdet-Mâliyye, 19991.

Tapu Tahrir Defterleri, Defter No 387, s.761-767.

Baş Muhâsebe, İrâd-ı Cedîd Hazînesi (D.BŞMİCH) 19364.

Trabzon Ahkâm Defterleri (TAD), Defter No 1, 63/1.

b-Trabzon Şer'iyye Sicilleri, Defter No 1897, Sayfa No 82a/TŞS 1861, 83b-84a/1889, 36a/1861, 74b/1861, 83b-84a/1861, 101a-1/1861, 15a-2/1864, 103a-1/1864, 103a-1/1946, 32b/1926, 30b/1936, 60b/1919, 32b/1919, 3a/1861, 122a-2/1947, 64/1918, 8b/1868, 47b/1868, 78b/1868, 79a/1868, 122a/1885, 75, 127b/1907, 48b/1944, 40a.

B-Araştırmalar

Albayrak, Hüseyin, *Trabzon Orta Hisâr ve Çevresi*, Ankara 1998.

Albayrak, Hüseyin, *Trabzon İskender Paşa Külliyesi*, Ankara 1998.

Albayrak, Hüseyin, *Trabzon İmâret (Hâtûniyye) Külliyesi*, Ankara 1998.

Aygün, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, İstanbul 2005.

Beldiceanu-Steinherr, Iréne, "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Seyyid Ali Sultan: Heterodoks İslâm'ın Trakya'ya Yerleşmesi", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia* (Çev. Ö. Arıkan-E. Güntekin-T. Altınova), İstanbul 1999, 50-72.

Bir Yeniçerinin Hatıratı, (Çev. Kemal Beydilli), İstanbul 2003.

Bostan, Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.

Demirli, Ekrem, "Klasik İslâm Nazariyatı ve Osmanlı Düşüncesi Arasında Selçuklu Köprüsü: Sadreddin Konevî ve Nazarî Tasavvufun Kuruluşu", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16, İstanbul 2004, 7-35.

Dersaadet'ten Haremeyn'e Surre-i Hümayun (Haz. Yusuf Çağlar-Salih Gülen), İstanbul 2008.

Emecen, Feridun, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2001.

Fatsa, Mehmet, *Giresun Yöresinde Osmanlı Vakıfları ve Vakıf Eserleri*, Giresun 2008.

Güler, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", *Türkler* (Ansiklopedisi), C.10, Ankara 2002, 470-482.

Işın, Ekrem, "Osmanlı Döneminde Tasavvufî Hayat", *Osmanlı* (Ansiklopedisi), C.4, Ankara 1999, 451-458.

İnalçık, Halil, "Padişah", *İslâm Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1964, 491-495.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, İstanbul 2004.

İnalçık, Halil, "Otman Baba ve Fâtih Sultan Mehmed", *Doğu Batı* (Makaleler I), Ankara 2005, 139-163.

- İnalcık, Halil, “Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bakış”, *Doğu Batı* (Makaleler I), Ankara 2005, 164-196.
- İnan, Kenan, “Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)”, *Osmanlı Araştırmaları*, VIII, İstanbul 1998, 161-186.
- Jennings, R. C, “Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon”, *JESHO*, XXXIII, Lieden 1990, 271-336.
- Kurnaz, Mehmet, “Trabzon’da (35) Vakfa Ait Notlar”, *Trabzon Fetih Yıllığı*, Ankara 1994, 74-105.
- Lacoste, Yves, *Tarih Biliminin Doğuşu İbn-i Haldun* (Çev. M. Sert), İstanbul 2002.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfîlik: Kalenderîler*, Ankara 1992.
- Ortaylı, İlber, “Halil İnalcık İle Söyleşi”, *Cogito* 19 (Osmanlılar Özel Sayısı), İstanbul 1999, 25-40.
- Ortaylı, İlber, “17. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu Vilâyetlerinin Toplumsal Ekonomik Durumu Üzerine”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, İstanbul 2008, 11-18.
- Öngören, Reşat, “Osmanlı Padişahları ve Tasavvuf”, *Osmanlı* (Ansiklopedisi), C.4, Ankara 1999, 486-494.
- Özkaya, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, İstanbul 2008.
- Pamuk, Şevket, “Osmanlılarda Para ve Enflasyon”, *Cogito* 19, İstanbul 1999, 179-189.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları I*, İstanbul 2007.
- Pekcan, Ali, “İhtiyaç Kavramı ve İbn Haldun’un ‘Umran Teorisi’ne Etkileri”, *İslâmî Araştırmalar*, 16/4, Ankara 2003, 524-532.
- Savaş, Saim, “Osmanlı Dönemi Zâviyeleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Osmanlı* (Ansiklopedisi), C.4, Ankara 1999, 459-467.
- Söğüt’ten İstanbul’a* (Haz. Mehmet Öz-Oktay Özel), Ankara 2000.
- Unan, Fahri, “Osmanlı Medreselerinde Ulemânın Sosyal Tabanı ve Bunun İlmî Verim Üzerindeki Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler”, *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C.III, Ankara 1999, 669-676.
- Witteck, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu* (Çev. Fahriye Arık), İstanbul 1947.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul 1986, 153-172.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, *Türkler* (Ansiklopedisi), C.10, Ankara 2002, 183-215.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Ankara 2003.
- Yediyıldız, Bahaeddin-Öztürk, Nazif, “Oturulabilir Şehir ve Türk Vakıf Sistemi”, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~yyildiz/oturulabilirsehir.htm>.
- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas 1998.

EK I, BOA. D.BŞMTZG, 17230

BERÂY-İ VAZİFE-İ HADEME-İ MEZKÛR AN-MÂL-I MUKÂTAA-İ
GÜMRÛK-İ İSKELE-İ TRABZON VÂCİB SENE 1168

Vazifeli	Yevmiye	Nefer
Hasan an-Ulemâ	1	1
Hâfız Molla Mehmed Enâmhân-ı Câmî-i Hâtuniyye	1.5	1
Es-Seyyid Hasan Halife Enâmhân-ı Câmî-i Hâtuniyye	1.5	1
Hasan Halife Enâmhân-ı Hâtuniyye	1	1
Ahmed Halife Enâmhân-ı Câmî-i Hâtuniyye	1.5	1
	6.5	5
Es-Seyyid Süleyman Veled-i Enâmhân-ı Hâtuniyye	1.5	1
Mehmed İsmail Efendi Enâmhân	1.5	1
Molla Mustafa Enâmhân-ı Hâtuniyye	1.5	1
Mustafa Halife Enâmhân-ı Hâtuniyye	1.5	1
	12.5	9
Molla Ömer Enâmhân-ı Hâtuniyye	1.5	1
Molla Mustafa Enâmhân-ı Hâtuniyye	1.5	1
Abdurrahman Veled-i Yakub	1	1
Hâfız Mustafa Efendi Enâmhân-ı Hâtuniyye	1.5	1
Hâfız Molla Ömer bin İdris Enâmhân-ı Hâtuniyye	1	1
	19	14
Mustafa Velediş	1	1
İsmail Halife Enâmhân-ı Hâtuniyye	1.5	1
Yetim Ahmet Velediş	1	1
Hâfız Molla Fazlı Devirhân-ı Nısf Câmî Şerif-i Sultan Mehmed Han	1.5	1
Ali Halife Velediş Eytâm-ı Hâtuniyye	1.5	1
	25.5	19
Mehmed Halife Velediş	2	1
Seyyid Mehmed Velediş Müezzîn-i Câmî-i Şerif-i İskender Ağa	2	1
Mahmud Sâkî-yi Trabzon	2	1
Hâfız Molla Fazlı Ferrâş-ı Câmî-i Şerif-i Hâtuniyye	2	1
Mehmed Halife Velediş Hâfız-ı Kütüb-ı Câmî-i Şerif-i kenar-ı Trabzon	2	1
	35.5	24
Mahmud Halife Velediş Müezzîn-i Mescid-i Muhyiddin	2	1
Ömer Tâlib-i İlm	2	1
Mehmed Halife Velediş Enâmhân-ı Hâtuniyye	2	1
Mustafa Velediş Müezzîn-i Mescid-i Ali Hoca	2	1
Hasan	2	1
Mehmed İsmail	2	1
İsmail Biraderiş	2	1
	49.5	31
Ahmed ve Ali Velediş ve Aişe ve Fatıma (...)	2	1
İsmail	2	1
Mustafa Velediş Kayyım-ı Mescid-i Mahalle-i Zağnos Kapusu der-Trabzon	3	1
Hâfız Ahmed Muhammediyye ve Naat okumak üzere üç defa ile	3	1
Hâfız Molla Fazlı Enâmhân	3	1
Mustafa Velediş Buhurî-yi Câmî-i Şerif-i Sultan Mehmed Han	3	1
	65.5	37
Mahmud Halife İmâm-ı Velediş Mescid-i Muhyiddin	3	1

Mustafa Halife Veledeş Şeyh-i Câmî'î Şerif-i Hâtuniyye	3	1
Hâfız Hüseyin Halife İmâm-ı Mescid-i Karabaş	3	1
Mustafa Veledeş Aşırhân-ı Câmî'î Şerif-i Sultan Mehmed Han	3	1
Ömer Halife Müezzîn-i Mescid-i Saray	3	1
	80.5	42
Molla Feyzullah Müezzîn-i Câmî'î Bâb-ı Bazar	3	1
Seyyid Mehmed Kayyım-ı Câmî'î Şerif-i İskender Ağâ	3	1
Mustafa Halife Kayyımhân-ı Câmî'î Şerif-i Sultan Mehmed Han	3	1
Mehmed Halife Hâfız-ı Kurân-ı Azim	3	1
Mustafa Halife Biraderes Enâmhân-ı Hâtuniyye (...)	3.5	1
Hâfız Hasan bin el-Hâc Ömer (...) Câmî'î Şerif-i Bâb-ı Bazar der-Trabzon	3	1
Ali Halife Mütevelli-i Câmî'î Şerif-i Sultan Mehmed	3	1
	101.5 ⁷²	49
Mahmud Halife Müezzîn-i Câmî'î Şerif-i Sultan Mehmed Han	4	1
Mehmed Halife Veledeş Enâmhân-ı Câmî'î Şerif-i Bazar-ı Bâb	4	1
Mustafa Veledeş Muarrif-i Câmî'î Sultan Mehmed Han	4	1
Seyyid Mehmed bin Murteza İmâm-ı Câmî'î Şerif-i İskender Ağâ	4	1
Abdurrahim Halife İmâm-ı Mescid-i Abdullah Çelebi	4	1
Ömer Efendizâde İbrahim Halife Yâsinhân-ı Câmî'î der-Bâlâ-i Kal'a-i Trabzon	4	1
Mahmud Halife Veledeş Kayyım-ı Siracî ve Çırağdâr-ı Câmî'î Sultan Mehmed Han	4	1
	129.5	56
Mustafa Ahmed Veledeş-i Kebir Kayyım-ı Câmî'î Sultan Mehmed Han	5	1
Muradoğlu Molla Mehmed Ser-Mahfil-i Câmî'î Şerif-i Sultan Mehmed Han der-Bâlâ-i Kal'a-i M (Mezkûr)	5	1
Mehmed Halife Veledeş Salâhân-ı Câmî'î Şerif-i Sultan Mehmed Han	5	1
Molla Mehmed Biraderes İmâm-ı Mescid-i Saray der-Trabzon	5	1
Mehmed Halife Veledeş Naathân ve Enâmhân-ı Câmî'î Sultan Mehmed Han	5.5	1
Mehmed Halife Veledeş Beha-i Şem' (ve) Hasır-ı Câmî'î Şerif-i Fethiye der-Trabzon	5	1
	160	62
Hasan bin Hamza Kayyım-ı Câmî'î Şerif-i Bazar-ı Bâb	5	1
Mustafa Veledeş İmâm-ı Mescid-i Kasım Paşa	5	1
Seyyid Süleyman Veledeş Çırağî ve Ferrâş-ı Câmî'î Şerif-i Sultan Mehmed Han der-Bâb-ı Bâlâ-i Kal'a-i M (Mezkûr)	5	1
Mustafa Veledeş	5	1
	180	66
Mustafa Halife an-Ulemâ Hatib-i Câmî'î Hacı Kasım der-Trabzon	5	1
Mehmed Halife Veled-i Kebir Hatib ve Devirhân-ı Câmî'î Şerif-i Sultan Mehmed Han	5	1
Ömer Halife Veledeş Enâmhân-ı Câmî'î Hâtuniyye	5	1
Eş-Şeyh Mahmud Efendi an-Ulemâ Ders-i âmm-ı Câmî'î Sultan Mehmed Han	5	1
Mehmed Halife Muarrif ve Devirhân-ı Sultan Mehmed Han	5	1
	205	71
Mustafa Veledeş İmâm-ı Câmî'î Ali Hoca	6	1
Molla Ahmed Ferrâş-ı Sultan Mehmed Han	6	1
	217	73
Mustafa Feyzullah Salâhân ve Devirhân-ı Câmî'î Şerif-i Sultan Mehmed Han	7	1
Ahmed Halife ibn-i Mustafa İmâm ve Kayyım-ı Mescid-i Kebir-i Yâd (adı geçen)	7	1
Mustafa Efendi Devirhân-ı Sultan Mehmed Han der-Bâlâ-i Kal'a-i Trabzon	7	1
Mahmud Halife Muarrif ve Salâ ve Ser-Mahfil-i Câmî'î Ayasofya der-Trabzon	7	1
	245	77

⁷² Metinde, 102 olması gereken toplam miktar 101,5 olarak verilmiştir.